

2. Väljapoole avatud Eesti: hargmaistumine

Rein Ahas, Erik Terk

Hargmaisuse peatüki sõnumid

- Tänapäeva avanenud maailmas on kasvanud mitmes riigis tegutsevate ehk hargmaiste inimeste ja ettevõtete hulk. Hargmaisust võimendab digimeedia, mis võimaldab osaleda kodumaises meediaruumis ja lähedastega vahetult suhelda ka võõrsil olles. Mitmes riigis tegutsemise pideva suurenemise tõttu vajab maailm uusi käsitlusi lõimumis-, tööturu-, maksu- ja sotsiaalhoolekandepoliitika kujundamisel.
- Hargmaisusega seostub oluline muutus rändekäsitlustes, üha rohkem rändajaid ei jää sihtriiki püsivalt ega soovi sihtkoha ühiskonda lõimuda, vaid säilitab tugeva sideme kodumaa, kultuuri ja lähedastega, et vajadusel edasi või tagasi rännata. Hargmaisusel on ka negatiivsed mõjud, pideva rändamise tõttu väheneb sotsiaalne turvalisus, identiteet muutub ebamäärasemaks, kannatavad tervis, perekond ja suhted.
- Hargmaisus ei tähenda ainult töökäte ja ajude ära-voolu, vaid seda võib käsitleda kui võimalust uusi teadmisi ja oskusi koguda ning võrgustunud maailmas nähtavam olla. Paljud ettevõtted ja teadusasutused kasutavad rahvusvahelist mobiilsust uute oskuste omandamiseks, turgude ja spetsialistide leidmiseks. Paljud riigid kujundavad oma hargmaisuspoliitika, et hargmaiseid aktiivsemalt enda tutvustamisel või turgude leidmisel kaasata.

Sissejuhatus

Avatud ühiskonna üks oluline näitaja on rahvusvahelisus: inimesed, ettevõtted, tooted, raha ja ideed on järjest avatumad ja mobiilsemad. Selle maailma mõistmiseks on vaja mõista mobiilsust, kas see meile meeldib või mitte, sest paljusid nähtusi ei saa enam käsitleda ühe riigi keskselt. Tänapäeval kuulub üleilmastunud süsteemi ka suur osa kohalikust tegevusest. Näiteks Lõuna-Eesti talunike peamine tarnija on rahvusvaheline keemiakontsern, kelle tooted kujundatakse Californias asuva ülikooli laboris ja tema toodete turg ning hind kujuneb rahvusvahelisel toiduaineturul maailma ilmastiku mõjul. Paljudel Eesti peredel on liikmeid, kes on välismaal elanud või töötanud. Isegi küttepude turg on rahvusvaheline, rääkimata teadustöödest või infotehnoloogiast.

Seetõttu on paljude ühiskondlike nähtuste mõisted muutunud: perekonda, ettevõtet või rahvusülikooli ei ole võimalik enam vaadata ühe riigi kontekstis. Paljude nähtuste rahvusvaheline ulatus aga on korralikult

mõtestamata ja nende puhul puuduvad sageli ka täpsed mõõtmise ning hindamise vahendid. Rahvusvaheliseks muutunud ühiskonda korraldavad paratamatult mitme riigi seadused ja rahvuslikud loendused ning registrid ei võimalda enam rahvastikku ega majandust mõõta. Kõige lihtsam näide on perekond, ühiskonna alusinstituatsioon, mis on ajalooliselt kujunenud riigikeskselt, aga nüüd on paljud perekonnad hargmaised ehk riigipiiriülesed. Rahvusvaheliste perekondade tõttu tekib palju juriidilisi nüansse alates abielu tunnustamisest, usundiküsimustest, maksusoodustuste ja sotsiaaltoetuste korrast kuni lapselapse suvevaheajal vanaema juurde saatmise juriidilis-korralduslike asjaoludeni.

Selles peatükis käsitletakse mitmes riigis elamise ja tegutsemise erinevaid tahke. Üks võtmesõna on siin hargmaisus ehk transantsionaalsus, mida võiks lühidalt sõnastada kui mitmes riigis tegutsemist. Ühest küljest on see hea kontseptsioon meie ümber toimuva üldistamiseks, aga teisest küljest pole hargmaisusel veel ühest ega kõigile sobivat definitsiooni. Kui palju peab isik või ettevõtte välismaal tegutsema või tulu teenima, et tema kohta saaks kasutada sõna hargmaine? Kui palju peab võõrsil elav inimene olema ühendatud sünnimaa meediaruumiga, et ennast uues elukohas hargmaisena tunda? Me ei pretendeeri siin peatükis hargmaisuse täpsemale määratlemisele vaid käsitleme hargmaisust selle mitmekesisuses ja kirjeldame mõningaid tahkusid Eesti näitel.

Esiteks saab hargmaisust käsitleda rändeteooria seisukohast, kui võõrsile kolinud inimene säilitab tugeva sideme kodumaa või eelmise kodumaa kultuuri, lähedaste või võrgustikega. Sellest küljest on meie peatükis vaatluse all välismaal elav Eesti kogukond ehk diasporaa. Diasporaa oli algselt vägivaldset ümberasumist meenutav sõna, millega tasapisi hakati tähistama laiemalt välismaal elavaid kogukondi. Tänapäeval on aga põhjust välismaal elavaid ja rahvuslikku identiteeti säilitavaid kogukondi uut moodi ehk hargmaistena mõtestada. Peab tunnustama, et selles uues tähenduses kõlab ka ingliskeelne *transnational* liiga jõuliselt ja vägivaldselt. Eestikeelse hargmaisuse kõla sobib nüüdisaegsesse õhtumaisesse maailmakäsitluse paremini.

Kogukonnad saavad olla hargmaised, sest kiire ja odava transpordi ning info- ja sidetehnika arengu tõttu saab ka kauges riigis elades olla tihedalt omavahel ja emamaaga seotud. Seda peetakse paljudes riikides isegi probleemiks: osa sisserännanuid ei taha enam lõimumisest kuuldagi, nad elavad oma tavade maailmas, oma kogukonnas ja meediaruumis. Digiühiskonnas kujundab oma meediaruumi igaüks ise. Eestis on see teema kõige rohkem seotud meie venekeelse kogukonnaga. Enamik eestlasi peab venekeelsete inimeste „lõimumatust“ probleemiks. Siiski meeldib meile, et arvukad rahvuskaaslastest väljarändajad on meie kultuuri ja ühiskonnaga seotud. Väliseesti on osa Eestist, sealt on pärit ka üks iseseisvuse taastanud Eesti president. Loomulikult

tahaks demograafilises kriisis Eesti vähendada väljarännet ja tuua välismaal õppinud ning kogemusi saanud inimesed tagasi meie rahvuskultuuri ja majandust arendama. See aga ei ole kerge eesmärk.

Esimeses alapeatükis käsitlevad Kaja Kumer-Haukanõmm ja Keiu Telve Eestist lähtunud kolme väljarändelaine põhjusi, sarnasusi ning erinevusi. Kõiki rändelaineid iseloomustab eestlaste kokkuhoidmine, keele ja kultuuri säilitamine ning ühistöö. Viimast, iseseisvuse taastamisega alanud väljarändelainet iseloomustab ehk kõige rohkem ka hargmaisuus: väljarännanute side kodumaa ja kultuuriga on tihe. Selle põhjused on avanenud maailmas, arenenud meedias ja logistikas. Mõni välisriigis elav ja kohaliku eluga vähe lõimunud eestlane on digimeedia vahendusel koduste uudiste ja kultuurieluga rohkem kursis kui paljud siin elavad inimesed. Võib esitada palju küsimusi, millele ühest vastust pole. Kas väljaspool Eestit elavad ja tihedalt meie kultuuriruumiga seotud eestlased on osa Eesti ühiskonnast? Või on nad välismaalased? Kas välismaal on nad meie ühiskonna jaoks kadunud hinged ja peame arendama tagasirändepoliitikat? Või on nad välismaal elades meie väärtuslikud saadikud?

Teine siin peatükis esitatud hargmaisuse käsitlus lähtub tööturu seisukohtadest, kus hargmaisuseks peetakse mujal kui koduriigis töötamist. Kusagil pole väga selgelt määratletud, kes on õiged hargmaised ehk transnatsionaalid, kas on vahet igapäevasel, iganädalasel või sesoonsel välismaale pendeldamisel. Kas on hargmaised ka Eurostati ja ÜRO definitsiooni kohaselt välismaal üle 183 päeva aastas viibivad võõrtöölised? Igatahes on Eestis palju niisuguseid inimesi, kelle töökoht on välismaal ja kes liiguvad erineva graafiku järgi kodu- ja välismaal asuva töökoha vahel. Kõige tuntumad Eestist välismaal tööl käivad inimesed on nn Kalevipojad Soomes. Aga tegelikult töötab meie kaasmaalasi paljudes riikides ja palju välismaalasi käib Eestis tööl. Me elame mobiilses, avatud piiridega ja hästi ühendatud maailmas. Pole keeruleid leida tööd või käia tööl Helsingis, Londonis või USA-s. See on leviv elustiil, kogu maailmas. Paljud riigid on pindalalt palju suuremad kui Eesti, aga näiteks USA-s ei nimetata idarannikult läänerannikule üle 4000 km pendeldamist hargmaisuseks. Eesti on aga väike, seetõttu on Eesti elanikud ka palju hargmaised.

Mõned teoreetikud arvavad, et hargmaine töötamine on kasulik kõigile osalistele: sihtriik saab vajalikud töökäed, aga sisserännet ei toimu, lähteriigi elanik saab tööd ja väljarännet ei toimu. Teised aga arvavad, et hargmaine tööränne on inimestele ja perekonnaliikmetele kurnav, inimesed raiskavad oma elu ja rikuvad elukeskkonda pidevalt reisisid ning kasu ei saa keegi. Rein Ahas, Siiri Silm ja Margus Tiru kirjutavad teises peatükis, kuidas niisugust hargmaisust mobiiltelefonide rändlusandmete abil mõõta.

Mobiiltelefonide rändlusandmed sobivad mitmes riigis tegutsemise mõõtmiseks hästi, sest neist on

kujunenud inimeste „lähim kaaslane“, neid kantakse igal pool kaasas ja nende kasutuse andmed võimaldavad eri riikides tegutsemist üldistada. Eesti kahe suurema mobiilsideoperaatori rändlusteenuse andmete summana selgub Eestist lähtuvate pendelrändajate, hargmaiste ja välismaal töötajate suurusjärk päris hästi. Probleem on aga see, et puuduvad andmed ja andmekogud niisuguse mobiilipõhise uuringu tulemuste andmete täpsustamiseks. Kindlasti ei näita mobiiltelefonide rändlusandmed täielikku tõde. Aga registritel, rahvaloendusel ja küsitlusuuringutel on kõikidel oma probleemid mitmes riigis tegutsete „kättesaamisel“. Samuti ei tea me täpselt, kui palju ja mis asjaoludel välismaal tegutsevad inimesed kodumaa telefoninumbrit aktiivsena hoiavad ja kasutavad ning kuidas mõjutab rändlusteenuse hind mobiiltelefoni kasutust. Metoodika ja andmete täpsustamisega seotud küsimusi on veel mitu.

Autorid pakuvad välja idee määratleda hargmaisust kodumaa telefoni välismaal aktiivse kasutamise järgi. Ka rändlustasude ühtlustumine ei tohiks mõjutada kodumaise telefoninumbri kasutust maailmas liikudes. Kui Inglismaal töötav eestlane hoiab kodumaa telefoni iga päev aktiivsena, siis on tal põhjust kodumaa sõpradele, kolleegidele, riigiasutustele või ettevõtetele kättesaadav olla. Tal on tugev side kodumaa eluga, seega võiks teda nimetada hargmaiseks. Kui side kodumaaga nõrgeneb, siis ei tasu enam Eesti telefoni välismaal sees hoida ja hargmaisus lõppeb.

Mobiiltelefonid näitavad, et ligi 30 000 Eesti elanikku viibib tihti ja kaua välismaal, ilmselt on enamik seotud töötamise, õppimise, peresidemete ja teise koduga. Ilmselt on tänapäeva Euroopas niisuguseid inimesi miljoneid ja maailmas kümneid miljoneid. Autorid arutlevad niisuguste hargmaiste inimeste seose üle kodumaaga, rahvusriigi kontseptsioonist lähtuvalt peaksid kõik kodanikud elama koduriigis. Nüüd aga näeme suuri inimhulki tegutsemas teistes riikides. Kuidas nad mahuvad riigi ja kodakondsuse määratlustesse? Kus kasutavad valimisõigust? Kuidas tagada nende sotsiaalsed õigused ja vabadused? Kõiki neid küsimusi ei lahenda vaid e-riigi arendamise ega e-residentsuse tüüpi teenustega.

Kolmas hargmaisuse teema on ettevõtluse rahvusvahelistumine. Mitmes riigis tegutsevad ettevõtted on nüüdisaegse majanduse lahutamatu osa, ettevõtete hargmaisus mõjutab väga tugevalt ka paljude firmaga seotud inimeste hargmaisust. Eesti puhul on ettevõtluse rahvusvahelistumise peasuund välismaa ettevõtete eri laadi allüksuste tegevus Eestis. Siin arendatakse, toodetakse, müüakse ja vahendatakse, igal ettevõttel on oma loogika ja struktuur. Tähtis on ka Eesti ettevõtete laienemine välismaale ja Eestist võrsunud ettevõtjate ning ettevõtete kolimine välismaale, et mõne tuntud riigi või ärikeskuse identiteediga või rahvusvaheliste võrgustikega enda arengut kiirendada. Niisuguseid Eestist pärit ettevõtteid tegutseb edukalt paljudes riikides.

Ettevõtete rahvusvahelistumine toob kaasa inimeste ja teadmiste liikumise, rahvusvahelised ettevõtted on kujunenud omamoodi üleilmseteks koolitus- ja karjäärikoridorideks. Peatüki kolmandas alapeatükis tutvustavad Rainer Kattel ja Urmas Varblane Eestis asuvate ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikke. Nad näitavad, et Eestis asuvate rahvusvaheliste ettevõtete emafirmad asuvad enamasti geograafiliselt lähedal. Läheduse tõttu on Eesti allüksused tihedasti seotud kontsernisisesu suhtlemise, kogemuste vahetamise ja õppimisega. See aitab kaasa Eesti allüksuste arengule ja siinsete inimeste kutseoskuste täiendamisele. Probleem aga on see, et Eesti allüksused on rahvusvaheliste firmade väärtusloomeahelates tihti madalal ja osalemine teadus-, arendus- ning uuendustegevuses on vähene. Nõrk on ka side Eesti ülikoolide ja instituutide teadustööga, mis areneb samuti rahvusvahelisi, kuid teistsuguseid kanaleid pidi.

Kattel ja Varblane tutvustavad Eestis tegutsevate hargmaiste ettevõtete tegevuse kaht loogikat. Rahvusvahelises ettevõttes kitsamaid tootmisülesandeid täitvad või allhankeid tegevdavad Eesti üksused ei suuda üldjuhul teadmisi kohale tuua ega kõrgel tasemel tootearendust Eestiga siduda. Võimekamad juhid ja insenerid võidakse tõmmata ettevõtte teistesse osadesse välismaal. Nii võib nende liidrite edutamine ettevõtte tegevusele Eestis negatiivselt mõjuda ega too sageli teadmisi tagasi. Kui Eestis tegutsevad rahvusvaheliste ettevõtete osad on iseseisvamad ja neil on suuremad õigused areneda ning arendada, siis kaasavad nad ka rohkem kohalikke partnereid ja toovad kohale rahvusvahelisi spetsialiste. Niisugused ettevõtted arendavad ka rohkem Eesti majandust ja ühiskonda.

Hargmaisuse majanduslikku mõju saab hinnata peale ettevõtete ka töötajate seisukohalt. Üldine arvamus on, et tööjõu vaba liikumine mõjub positiivselt töötajate kutsepädevusele, tööturg muutub paindlikumaks ja mujalt toodud teadmised ning kogemused aitavad ka piirkonda teistmoodi edendada. Selle tõttu on tööturu avatust ja töötajate mobiilsust erialakirjanduses ning majanduspoliitikas ikka pigem positiivselt käsitletud. Maryna Tverdostupi ja Jaan Masso artikkel välismaal töötanud Eesti noorte tagasirändest toob loogilise tulemusena välja noorte suurema osatähtsuse välismaal töötanute hulgas. Tavalisest töörandekirjandusest aga on üllatavalt erinev Eestist välismaale tööle läinute ja tagasipöördunute madal haridustase.

Nüüdisaja Euroopas on tavaline, et rändavad kõrgemalt haritud ja kvalifitseeritud spetsialistid. Eesti eripära aga on väljarändajate ja tagasirändajate keskmisest madalam haridustase. Selle põhjus on lihtsamate töökohtade ligiõmbavus Soomes, sinna läheb palju lihtsamate tööde tegijaid ja nemad mõjutavad ka tagasirännet. Uuring näitab, et samal põhjusel on ka välismaalt tagasi pöördunud inimeste amet ja palgatase madalam kui neil, kes pole välismaal käinud. Sama

ameti esindajaid võrreldes aga selgub, et naasjad saavad kõrgemat palka.

Teadus on üks rahvusvahelisuse ja avatuse näidistegevus. Võiks öelda, et teadusel ei ole kodumaad ja selle tõttu on teadus hargmaisuse kontseptsiooniga igati sobiv tegevusala. Tänapäeval on teadus osa edukast ettevõtlusest ja loovast elustiilist, selle tõttu sobib teadus hästi nüüdisaja avatud ühiskonna mõtteviisi ja geograafia mõtestamiseks. Huvitaval kombel aga on teadus üks niisuguseid valdkondi, kus sõna transnatsionaalsus väga ei kasutata ja ka siinsete autorite keel tõrgub hargmaisest teadusest kirjutama. Teadus ongi rahvusvaheline nähtus.

Küll on aga teadlased olulised hargmaisuse kandjad. Viimasel alapeatükis kirjeldab Marion Pajumets teadusrühmade ja teadlaste rahvusvahelise tegutsemise tahke. Eesti jääb teadusmaailma ääremaale ja tipptasemel tegutsemise oluline tegur on edukates teaduskeskustes õppimine ning töötamine. Üks kesksemaid teemasid on siin maailma teaduskeskuses „rikastatud ajude“ kodumaale tagasi toomine või vähemalt meie kasuks tööle rakendamine. Pajumetsa käsitlusest selgub, et erinevalt tavalisest tööga seotud hargmaisusest on teadlaste rände puhul palk ja töötingimused pigem vähem tähtsad. Oluline on hoopis teadlaskarjääri arendamine, tippspetsialistidel õppimine ja teadustöö vahendid.

Loomult on teadushuvi töörännetest erineva motiivatsiooniga, seetõttu pole võimalik edukaid teadlasi ainult rahaga meelitada. Teadlaste mobiilsuse muudab veelgi keerulisemaks pigem nooremata rändavate teadlaste elukaar, tihti takistavad tagasirännet perekonnaseis ja teiste pereliikmete vajadused. Pajumets jõuab järeldusele, et kindlasti ei saa ega pea ajude kaotamise vältimiseks hoidma Eesti teadlasi eemale teadlasringlusest. Pingutada tuleks, et meie teadusasutused kujuneksid nii Eestist pärit kui ka välismaa teadlaste jaoks põnevaks ja tõsiseltvõetavaks peatuspunktiks üleilmisel haridus- ja teadusmaastikul.

Hargmaisus on üsna uus nähtus ja eespool sedastasime korduvalt, et selle määratlused on alles kujunenud järjargus. Viimasel alapeatükis kirjutab Mari-Liis Jakobson, et vaatamata teema uudsusele on maailmas välja arendatud erinevaid hargmaisust käsitlevaid poliitikavaldkondi ja institutsioone. Hargmaisuspoliitika tähendab meetmete rakendamist, mille eesmärk on luua, säilitada ja tugevdada riigi ning nende inimeste sidemeid, kes elavad ajutiselt või püsivamalt mujal. Hargmaisuspoliitika võib käsitleda kultuuri- ja ussidemeid, rände- ja välispoliitikat või välismaal töötajate kasusaamist majandusedust.

Pole ka ühtset tava hargmaisuse haldamiseks, mõnes riigis on selleks ministriumid või valitsusasutused, mõnes eraldi üksused või valitsusvälised organisatsioonid. Kõige levinum hargmaisuspoliitika on seotud keeleõppe ja välismaal elavate kaasmaalaste kultuuri- sideme tugevdamisega. Kõige keerulisem hargmaisus-

poliitika on seotud välispoliitilise lobiga päritoluriigi kasuks. Eesti hargmaistuspoliitika kätkeb erinevate meetmete rakendamist, meil on juba kolmas rahvaskaaslaste programm (2014–2020), mis väljaspool kitsast diasporaapoliitikat käsitleb meie kultuuriruumi ja digimeedia kasutamist selles, samuti e-residentsust ja Ettevõtlike Arendamise Sihtasutuse (EAS) koordineeritud globaalse Eesti võrgustikku.

Võib öelda, et Eesti on rahvusvaheliselt avatud ja hargmaistunud riik. Meil on aktiivne väliskogukond, paljud Eesti ettevõtted, töötajad, teadlased, kunstnikud ja ametnikud tegutsevad aktiivselt välismaal. Kindlasti arvavad paljud, et võiksime olla veel avatumad ja aktiivsemad. Teised arvavad jälle, et oleme liiga avatud, rahvas jookseb laiali ning vara ja majandus läheb võõrastesse kättesse. Aga juba väljarändelainete analüüs ja meie ajalugu näitab, et Eesti tugevus ajaloos on olnud avatus ja aktiivsus. Näiteks Tallinna ja Tartu tõus on olnud ajalooliselt seotud eelkõige rahvusvahelise kaubavahetuse arengu perioodidega. Praegu on oluline arendada välja poliitikavaldkonnad ja tegevuskavad avatusest ning hargmaistumisest rohkem kasu saamiseks.

Moodustasime selle peatüki autoritest ja mõnest Eesti tööturuspetsialistist ning majandusteadlasest eksperdirühma, kellel palusime prognoosida hargmaistumise suundumusi järgneva viie-kuue aasta jooksul ja selgitada, kas need on Eesti jaoks kasulikud või ohtlikud. Eristasime geograafiliselt lähiriike ja kaugemaid riike. Eksperdirühma liikmed prognoosisid nii välja- kui ka sisserände mõõdukast suurenemist.

Keegi ei nimetanud Eestiga seotud sisse- ja väljarändeprotsessi üheselt heaks või halvaks, iga rändetüübi puhul toodi välja selle negatiivseid ja positiivseid külgi ehk rände ja mobiilsuse mõju on mitmekülgne. Ekspertide hinnangul oli erand kõrgema kvalifikatsiooniga spetsialistide sisseränne kui kindlasti positiivne protsess, seda olenemata lähtepiirkonnast. Kultuuriliselt kaugematest piirkondadest madala kvalifikatsiooniga inimeste massilisemat sisserännet peeti pigem ohuks, aga selle tõenäosust hinnati lähiaastatel madalaks. Eesti lihttöajõu väljarände jätkumist saab tõlgendada negatiivse nähtusena, sest see võib seada ohtu meie majandusele. Siiski võib lihttöajõu väljavoolamine kiirendada kohaliku ettevõtlike uuenduslikkust.

Ekspertid hindasid väljarännet kõikide vaatluse all olnud kategooriate puhul raskelt mõjutatavaks, sest seda mõjutab eelkõige palgataseme ja töötingimuste erinevus ning tööpakkumised, näiteks Euroopa Liidu rahaga ehitatavad suured taristuprojektid väljaspool Eestit. Riik saab oma tegevusega rohkem mõjutada sisserännet. Vananev rahvastik ja süvenev tööjõupuudus aga tekitab vajaduse muuta Eesti keskkond selliseks, et siin tunneksid peale meie end hästi ka töötada ja lõimuda soovivad uussisserändajad, olgu tegemist ukrainlasest tööliste või soomlasest inseneriga.

Ekspertid olid üsna üksmeelsed, et Eestis asuvad ettevõtted hakkavad tulevikus viima tootmis- ja arendustegevust üha enam teistesse riikidesse. Selle põhjus on nii meelitatav välisurg kui ka sisendimaksumuse tõusu surve Eestis. See võib, aga mitte tingimata, olla Eestile ohtlik, eelkõige siis, kui tegemist on välismaa omaniku ettevõtte või ettevõtte müügiga. Senine kogemus on näidanud, et Eestis asuva ettevõtte laienemisel välismaale ei pruugi Eestis tehtava töö maht ega ka nn valgekraeliste töötajate arv tingimata väheneda, vaid võib isegi suurenedagi. Palju oleneb sellest, kas suudame seda objektiivset protsessi ka suunata.

Ekspertide hinnangul on väga positiivne Eestis asuvate ettevõtete ja nende töötajate lülitumine rahvusvahelistesse koostööprogrammidesse ja võrgustikesse, näiteks tehnoloogia ja tootearenduse alal. Eriti kasulik on see siis, kui Eesti ettevõtted ei jääks selle juures vaid nn väikese Peetri rolli. Jällegi on see väljakutse poliitika kujundajatele.

Muretsedes eelkõige sisse- ja väljarände pärast, oleme liiga vähe mõelnud rahvusvahelisele töö- ja pendelrändele ning kaugtööle. Seda peeti Eestile kasulikuks, eriti just paremate kutseoskustega tööjõu puhul. Siiski pole kaugtöö üksnes väheste valitute võimalus, vaid on kättesaadav päris paljude ametite pidajatele, näiteks rahvusvaheliste kõnekeskuste töötajad, mitmesugused tehnilised kontrollid, dispetšerid jne. Pendelrände ja kaugtöö korral võib kerkida õigus- ja maksuprobleeme, mida aga on võimalik lahendada. Eesti kui e-riik võiks teadvustada end kui kaugtööplatvormi koos selleks sobivate oskustöötajatega.

Üha suurema hargmaistumise tõttu on vaja laialt ulatuslikku poliitilist sekkumist. Peale tegevuse, mille eesmärk on säilitada välismaal elavate inimeste side kodumaa ja eesti kultuuriga või soodustada nende tagasirännet, pidasid ekspertid tähtsaks, et saaks kasutada meilt pärit või muul viisil Eestiga seotud inimeste võimeid Eesti hüvanguks ka siis, kui nad, vähemalt esialgu, tagasi pöörduda ei kavatse. See võib olla seotud nende erialaga, näiteks kõrgtehnoloogia, või teadmistega asukohamaast, selle kultuurist, turismi- ja äriühingust, inimestest, kes võiksid Eesti jaoks kasulikud olla jne. Need valdkonnad on meil senini veel unaruses.

Välismaal elavate inimeste sideme säilitamine Eesti ja eesti kultuuriga on ülioluline, sest see on ka teistsuguse sihitusega tõhusa tegevuse eeldus. Küll aga peavad tegutsemis- ja koostöövormid olema inimeste ja geograafiliste piirkondade puhul mõnevõrra erinevad, võrreldes näiteks Soomet ja Austraaliat.

Hargmaistus areneb kiiresti ja peame nägema palju vaeva nii selle nähtuse uurimiseks, mõistmiseks ja vajaliku poliitika väljaarendamiseks. Siin on Eestil ees väga põnev tegevus, millest oleneb meie riigi tulevik.